नापरमन्वयि प्रतिभासते एवमश्वसत्ता अश्वत्वमित्यादि वाच्यम्। एवञ्च तस्यामेव गवादिभिन्नायां सत्तायां जातौ गोशब्दादयो वाचकत्वेन व्यवस्थिताः प्रातिपदिकार्थञ्च सत्तामाहुः। भाववचनो धातुरिति पक्षे भावः सत्तैवेति धात्वर्थः सत्ता भवत्येव क्रियावचनो धातुरिति पक्षेऽपि "जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्त्तिनीमिति" जातिपदार्थनयानुसारेणानेकव्यक्तिक्रियासमुद्देशे क्रियाया जातिरूपत्वप्रतिपादनात् धात्वर्थः सत्ता भवत्येव तस्य भावस्त्वतलाविति भावार्थे त्वतलादीनां विधानात् सत्तावाचित्वं युक्तं सा च सत्ता उदयव्ययवैधुर्य्यान्नित्या सर्वस्य प्रपञ्चस्य तद्विवर्त्ततया देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यात् सा सत्ता महानात्मेति व्यपदिश्यत इति कारिकाद्वयार्थः। द्रव्यपदार्थसंविल्लक्षणं तत्त्वमेव सर्वशब्दार्थ इति सम्बन्धसमुद्देशे समर्थितम् "सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्यैरवधार्य्यते। असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते। अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा। गृहीतगृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते" इति। भाष्यकारेणापि "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इत्येतद्वार्त्तिकव्याख्यानावसरे द्रव्यं हि नित्यमित्यनेन ग्रन्थेन अश्वत्थोपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दार्थः" इति निरूपितम्। जातिशब्दार्थवाचिनो वाजप्यायनस्य मते गवादयः शब्दाः भिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति तस्यामवगाह्यमानायां तत्सम्बन्धात् द्रव्यमवगम्यते, शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते गुणे तत्सम्बन्धात् प्रत्ययः द्रव्यसम्बन्धिसम्बन्धात् संज्ञाशब्दानामुत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात् शैशवकौमारयौवनाद्यवस्थादिभेदेऽपि स एवायमित्यभिप्रत्ययबलात् सिद्धा देवदत्तत्वादिजातिरभ्युपगन्तव्या। क्रियास्वपि जातिरालक्ष्यते सैव धातुवाच्या पचतीत्यादावनुवृत्तप्रत्ययस्य प्रादुर्भावात्। द्रव्यपदार्थवादिव्याडिनये शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेयतया प्रतिभासते जातिस्तूपलक्षणतयेति नानन्त्यादिदोषावकाशः। पाणिन्याचार्य्यस्योभयं सम्मतं यतो जातिपदार्थमभ्युपगम्य "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" इत्यादिव्यवहारः, द्रव्यपदार्थमङ्गीकृत्य "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" इत्यादिः। व्याकरणस्य सर्वपार्षदत्वान्मतद्वयाभ्युपगमे न कश्चिद् विरोधः। तस्मात् अद्वयं सत्यं परं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दार्थ इति स्थितम्। तदुक्तम् "तस्माच्छक्तिविभागेन सत्यः सर्वः सदात्मकः। एकोऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशते" इति। सत्यस्वरूपमपि हरिणोक्तं सम्बन्धसमुद्देशे "यत्र द्रष्टा च दृश्यञ्च दर्शनञ्चाविकल्पितम्। तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्त्रय्यन्तवेदिनः" इति। द्रव्यसमुद्देशेऽपि "विकारोपगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा। विकारापगमो यत्र तामाहुः प्रकृतिं पराम्" इति। अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यवाचकयोरविभागः प्रदर्शितः "वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न पृथक् ततः। अपृथक्त्वेऽपि सम्बन्धस्तयोर्नानात्मनोरिव" इति तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदबहुलतया व्यवहारस्याविद्यामात्रकल्पितत्वेन प्रतिनियताकारोपधीयमानरूपभेदं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दविषयः अभेदे च पारमार्थिके संवृतिवशाद्व्यवहारदशायां स्वप्नावस्थावदुच्चावचः प्रपञ्चो विवर्त्तत इति कारिकार्थः। तदाहुर्वेदान्तवादनिपुणाः। "यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः। एवं जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मयि मायाविजृम्भितः" इति। तदित्थं कूटस्थे परस्मिन् ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे प्रत्यगभिन्नेऽवगते अनाद्यविद्यानिवृत्तौ तादृग्ब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणं निःश्रेयसं सेत्स्यति। "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति" इत्यभियुक्तोक्तेः। तथाच शब्दानुशासनशास्त्रस्य निःश्रेयससाधनत्वं सिद्धम्। तदुक्तम् "तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्। पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रचक्षते" इति। तथा "इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्। इयं सा मोक्षमार्गाणामजिह्मा राजपद्धतिरिति"। तस्माद्व्याकरणशास्त्रं परमपुरुषार्थसाधनतयाध्येतव्यमिति"।

पाणिनिप्रोक्ताष्टाध्यायीरूपस्य व्याकरणत्वम्। तत्तात्पर्यञ्च वाक्यपदीये हरिणा ब्रह्मकाण्डे विस्तरत उक्तं द्रष्टव्यम्।

पाणिनीय त्रि॰ पाणिनौ भक्तिरस्य छ। १पाणिनिभक्तियुक्ते तेन ज्ञातमुपज्ञातं वा छ। २पाणिनिना ज्ञाते ३तेनोपज्ञाते च। पाणिनिना प्रोक्तम् अण्। ४पाणिना प्रोक्ते त्रि॰ "अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः" व्या॰ परिभाषा।

पाणिन्धम(य) पाणिं धमति ध्मा—धयति वा धे—वा खश्। १पाणिवादके यान्तः २पाणितापके मुग्धबो॰तन्मूलं सृग्यम्

पाणिपाद न॰ पाणी च पादौ च समाहृतौ समा॰द्व॰। पाण्योः पादयोश्च समाहारे ततः अस्त्यर्थे प्राण्यङ्गत्वात् मतुबेव न ठन्। पाणिपादवत् तद्युते सि॰कौ॰।

पाणिपीडन न॰ पाणिः पीड्यते अत्र पीड-आधारे ल्युट्। १विवाहे अमरः। ६त॰। २अन्योन्यं पाण्योर्मर्दने च।